

AYNURƏ MƏMMƏDOVA

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi

ACİZ “DİVAN”INDA İŞLƏNƏN ANTONİMLƏRİN SEMANTİKASI

Açar sözlər: Güney Azərbaycan ədəbiyyatı, Aciz, dilçilik, antonimlər

Ключевые слова: Южноазербайджанская литература, Аджиз, лингвистика, антонимы

Keywords: South Azerbaijan literature, Ajiz, linguistics, antonyms

Dilçilikdə leksik-semantik sistemi təşkil edən sözlər, eləcə də həmin sözlərin ifadə etdiyi mənalər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədardır. Sözlər arasındakı qarşılıqlı əlaqə leksik-semantik əlaqənin strukturunu müəyyən edir. Hər bir dilin leksik-semantik strukturu üç anlayışla müəyyən edilir: leksik məna, leksik-semantik qrup, leksik semantik məna (5, s. 111).

Ədəbi dilin təsvir vasitələri olan semantik söz qruplarının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Leksikanın ən maraqlı bir sahəsini təşkil edən semantik söz qrupları içərisində bədii dilin daha təsirli olmasında böyük rol oynayan antonimlərdir.

Dildə antonimlərin yaranması, inkişafı onların aid olduqları maddi aləmdəki hadisə və hərəkətlərin ziddiyyətli olması ilə əlaqədardır. Antonimlərə xas olan qiymətvericilik keyfiyyəti onlardan bədii ədəbiyyatda geniş istifadə etməyə imkan yaradır. Antonim sözlər insanı əhatə edən maddi varlığın bütün cəhətlərini, onun mənəvi həyatı ilə bağlı olan hər şeyi ehtiva edir və bunları qarşılaşdırma yolu ilə üzə çıxarmağa imkan verir.

Antonimlər əsasən sözün mənası ilə, semasiologiya bəhsi ilə bağlı olan bir kateqoriyadır. “Semantik kateqoriya olan sinonim, omonim, antonimlər sırf leksik kateqoriya olmayıb, qrammatika ilə (morfoloji, sintaktik xüsusiyyətlərlə) bağlıdır. Antonimlərin müəyyənləşdirilməsində sözlərin çoxmənalılığı, məcazi mənalardan da mühüm rolu vardır” (4, s.133). Məhz buna görə də bədii mətnə konkret antonimlərlə bərabər məcazi və çoxmənalı sözlər əsasında yaranan nisbi-mətni antonimlər də işlənir.

Antonimlər çoxmənalılıq və sinonimlik hadisələri ilə sıx bağlıdır. Çoxmənalı sözün həm əsas mənası, həm də başqa mənalara münasib antonimləri ola bilər. Bu cəhət sözün çoxmənalılığından irəli gəlir.

Dilçilikdə antonimlərin yaranması, inkişafı onların aid olduqları maddi aləmdəki hadisə və hərəkətlərin ziddiyyətli olması ilə əlaqədardır. Antonimlərə xas olan qiymətvericilik keyfiyyəti onlardan bədii ədəbiyyatda geniş istifadə etməyə imkan yaradır.

Bəzi dilçilər hesab edirlər ki, antonimlər fərqli deyil, eyni hadisələrə məxsus olan zidd cəhətləri ifadə edirlər. Yəni, eyni kateqoriyadan hesab edilən müəyyən bir anlayışın bir-birinə zidd olan iki xüsusiyyətini bildirirlər; məs: keyfiyyət, əlamət anlayışı qoçaq tənbel, yaxşı-pis, varlı-kasıb, halal-haram və s. kimi müxtəlif cəhətlərdə ola və ifadə edilə bilər. “Antonimlər zidd mənalar, anlayışlar bildirən sözlər deyil, əksinə, eyni mənanın, eyni anlayışın müxtəlif əks cəhətlərini qarşılaşdırma yolu ilə bildirən sözlərdir” (3,859).

Dilçilər antonimiya problemini tədqiq edərkən, məsələyə hər zaman eyni nöqteyi-nəzərdən yanaşırlar. Dilçilərə görə, antonimiya və antonimlər dildə olan ziddiyyətin ifadəsidir.

Cəfərovanın da qeyd etdiyi kimi “Dilin qüvvətli üslubi vasitəsi olan antonimlər qəhrəmanın daxili aləmini açmaqda, oxucunun gözü qarşısında təzadlı lövhələr yaratmaqda, fikrini daha dəqiq ifadə etməkdə yalçıya əvəzsiz yardım edir (2, s.139).

Antonimlər əsasən sözün mənası ilə, semasiologiya bəhsi ilə bağlı olan kateqoriyadır. Antonimlərin müəyyənləşdirilməsində sözlərin çoxmənalılıq, məcazi mənaların da mühüm rolu vardır. Məhz buna görə də bədii mətnə konkret antonimlərə bərabər məcazi və çoxmənalı sözlər əsasında yaranan nisbi-mətni antonimlər də işlənir (4, s.133).

Dilçilikdə əks, zidd, qarşı mənə və məfhumları ifadə edən sözlərə antonimlər deyilir. Buradan bəlli olur ki, antonimlik bir-birinə iki zidd sözün birlikdə adıdır. Məsələn; uzun-qısa, dayaz-dərin, hündür-qısa və s.

Bədii əsərlərdə işlədilən antonimləri müəyyən edərkən mütləq antonimlərlə yanaşı kontekstə bağlı mətni antonimlərdən, yəni müəyyən şəraitdə antonim kimi çıxış edən sözlərdən istifadə edilir. Məsələn ayrılıqda götürəndə “ağır” sözünün antonimi “xoş” sözü deyildir. Lakin kontekstdə xasiyyət, rəftar sözü ilə birlikdə götürüldükdə ağır və xoş bir-birinin antonimi kimi götürülür. Məsələn; Ağır gün-xoş gün. Poetik dilin əsas xüsusiyyətlərindən biri olaraq klassik şeirdə ənənəvi üsul kimi geniş təmsil olunur.

Antonimlərin bu cür məcazi mənada işlənməsi əsərlərdə rəngarənglik yaradır.

Aciz şeirlərinin lüğət tərkibi, dili və üslubu onun yaşadığı dövrün, düşüncə tərzinin və poetik texnikasının öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Ədəbi üslub zaman və məkan çərçivəsində formalaşır. Bütün bunların əsasında demək olar ki, şair və yazıçıların ədəbi yaradıcılığına siyasi, iqtisadi və sosial şərait təsir göstərir.

Aciz “Divan”ında leksik-semantik söz qruplarını və onların xüsusiyyətlərini aydın təsəvvür etmək üçün əsərdə müxtəlif üslubi boyalarla istifadə olunan dil vahidlərini müəyyən təsnifat üzrə nəzərdən keçirmək olar.

Digər ustad sənətkarlar kimi Aciz də öz şeirlərində digər leksik-semantik söz qrupları ilə yanaşı, antonimlərə geniş yer vermişdir. Antonimlər üzərində qurulan təzadlar yüksək təsir qüvvəsi, emosionallığı ilə seçilərək fikir dəqiqliyinə, ziddiyyətin aydın çatdırılmasına xidmət edir.

Aciz “Divan”ında işlənən antonimlər də mətnin bədii təsir gücünü artıran leksik vahid kimi mühüm yer tutur.

Aciz dilində antonimlərin işlədilməsində əsas məqsəd hadisələrin qiymətləndirilməsi zamanı onlar arasında təzadlı fərqləri üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Şair şeirlərində rəngarəng antonimləri işlətməklə öz dilinə daha da canlılıq gətirmiş, emosional təsiri artırmış və beləliklə hadisələrin obrazlı şəkildə əks etdirilməsinə nail olmuşdur. Aciz dilini tədqiq edərkən, antonimlərin nitq hissələri, mütləq və nisbilik baxımından təsnifatını aparmışıq. Əsərdə işlənən antonimlər isim, sifət və zərflərin əsasında yaranmasına görə 3 qrupa bölünüb.

İsimlərin əsasında yaranan antonimlər: bəhar≠xəzan, gəda≠şah, ziyan≠xeyir, ab≠atəş, gül≠xar, savab≠günəh, işıq≠zülmət≠nur, zülm≠rəhm≠sitəm, dust≠düşmən, mehr≠mah, baş≠ayaq, pa≠sər, dərd≠dərman, bağ≠səhra, çakər≠şah, yar≠əğyar, zəmin≠asiman, kuh≠biyaban, iman≠küfr, cəfa≠vəfa, yer≠gög, batin≠zahir, zimistan≠yay≠qış, sir≠gürəsnə, qul≠ağa, zəhr≠bal

Sifətlərin əsasında yaranan antonimlər: diraz≠kütah, asan≠çətin, qəmgin≠şad, pır≠bürna, pır≠cavan, sadıq≠bivəfa, gizli≠aşikar, dərdmənd≠şadkam, huşyar≠məst, acı≠şirin, səfid≠siyah, biganə≠aşina, abad≠bərbad, xəndan≠giryar, bağlı≠açıq, yaxşı≠yaman, xoşhal≠qəmgin, nihan≠məlum, müşkül≠asan

Zərflərin əsasında yaranan antonimlər: gecə≠gündüz, səhər≠şam, dur≠yaxın, kəm≠çox, səhə≠axşam,

Aciz divanın dilində bəzi antonimlər vardır ki, ayrı-ayrılıqda bir-birilə antonim münasibətdə olmur, yalnız kontekstdə qarşılaşdırma zamanı antonimlik yaranır. Belə sözlər ədibin hər hansı bir sözdən özünün improvizə bacarığından istifadə etməsi zamanı meydana gəlir. Belə antonimlər nisbi antonimlər adlanır. Nisbi antonimlərdə sözlərin mənalari arasındakı ziddiyyət nisbi xarakter daşıyır. Yəni sözlərin mənalari arasındakı ziddiyyət mütləq antonimlərə nisbətətdə zəif olur

Məsələn aşina sözü ilə biganə sözü ayrı-ayrılıqda antonim deyil. Lakin əsərdə situasiyadan asılı olaraq qarşılaşdırıldıqda nisbi antonimlik yaranır. Məsələn aşağıdakı beytdə bunu əyani şəkildə görə bilərik:

Məni biganə eyləyüb, əl çəkübdür aşinalərdən,

Dutubdur, dilbəra, biganələrdən aşina zülfün (1, v.112b).

İki dəfə göründüyü kimi bu beytdə biganə ilə aşina sözü qarşılaşdırılır və nəticədə nisbi antonimlik yaranmışdır.

Digər bir beytdə isə gül ilə bülbül, gülşən ilə zindan qarşı-qarşıya qoyulur.

Mənzilim gülşən, işim naləvü əfğandu müdam,

Bülbül olmasa gül, gülşən ona zindandır (1, v.89a).

Beləliklə qarşılaşdırılan bu sözlər yalnız bədii mətnə kontekstdən asılı olaraq nisbi antonimlik yaradır.

Aciz “Divan”ında işlənən antonimlər fərqli mənə və məfhumları ifadə etməsinə görə müxtəlifdir. Beləki insanların fəaliyyəti, ətraf mühitə münasibəti, təbiət

hadisələri və s. keyfiyyətlərin əks olunmasında antonimlərin rolu böyükdür. Əsərdə işlənən antonimləri mənə xüsusiyyətlərinə görə bir neçə qrupa ayırmaq olar:

1) İnsanın fəaliyyəti ilə əlaqədar əlamət və keyfiyyətləri bildirən antonimlər:

Ziyan-xeyir, qoca-cavan, şad (شاد)-qəmgin (غمگین), yaxşı-pis, dərd (درد)-dərman (درمان), xəndan (خندان)-giryən (گریان), qəvi (غوی)-zəif (ضعیف), savab (صواب)-günah (گناه) və.s.

Bir elə dərdimə dərman, mənə qurtar qəmdən,
Ya buyur, eyləyüm abad özümə qəmxanə (1, v141b).

2) Təbiət hadisələri ilə bağlı olan antonimlər:

Şirin-acı, bəhar (بهار)-xəzan (خزان), ab (آب)-atəş (آتش), işıq-zülmət, zəmin (زمین)-asiman (آسمان) və s.

Görüm bu şirin ağzım acı olsun,
Üzüm bir xoş günün möhtacı olsun (1, v143b).

3) Zaman məhfumu ilə bağlı olan antonimlər: Əvvəl (اول)-axər (آخر), zimistan (زمستان)-bəhar (بهار), gün (sübh)-axşam, gecə-gündüz, bu gün-sabah vəs.

Nəzarə, qoyarmı eyləyüm yüzünə zülfün?
Qoymaz yetişəm mənzilə? tez oldı gün axşam (1, v.18b).

4) Yer, məkan anlayışı ilə əlaqədar olan antonimlər: yer-gög, ust-alt, kuh (كوه)-biyaban (بيابان), bağ (باغ)-səhra (صحرا), sağ-sol vəs.

Yeriş birlə gətirmiş xətti-üzərin səhfəsin dutsun,
İki dəstə qaravul züflərin dutmuş solı, sağ (1, v.32a).

Beləliklə apardığımız araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Aciz dilində işlənən antonimlər forma və quruluşlarına görə müxtəlif olduğu kimi üslubi-bədii cəhətdən də bənzərsizdirlər. Aciz əsərdə antonimlərdən bəhrələnməklə maraqlı və rəngarəng üslubi xüsusiyyətlər yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aciz Məhəmməd Xəlifə. "Divan". AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar fondu, D-286/10263, 161s.
2. Cəfərova. S. A. Qövsü Təbrizinin əsərlərinin dilinin leksikası. Fil.e.n alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiya. Gəncə: 2000. 139 s.
3. Qasımova M. Antonimlik məsələsinin dilçilikdə qoyuluşu // Qafqaz Universiteti-Gənc Tədqiqatçıların III Beynəlxalq Elmi Konfransı, II kitab, 2015, 1510 s.
4. Məhərrəmov R. XV-XVI əsrlər Azərbaycan dili: Leksika. Söz yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 224 s.
5. Nəzərova A. Azərbaycan dilində fəlsəfə terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: 2017, 176 s.

AYNURƏ MƏMMƏDOVA **ACİZ “DİVAN”INDA İŞLƏNƏN ANTONİMLƏRİN SEMANTİKASI**

XÜLASƏ

Aciz XIX əsrdə Cənubi Azərbaycanda Füzuli ədəbi məktəbinin təsiri ilə yazıb-yaradan şairlərdən olmuşdur.

Aciz şeirlərinin lüğət tərkibi, dili və üslubu onun yaşadığı dövrün, düşüncə tərzinin və poetik texnikasının öyrənilməsində mühüm rol oynayır.

Dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müəyyən rol oynayan kateqoriyalardan biri də antonimlərdir. Dilimizdəki bəzi mürəkkəb sözlər antonimlərin birləşməsindən əmələ gəlir. Dildə antonimlərin yaranmasının səbəbi bizi əhatə edən dünyanın ziddiyyətli olmasıdır.

Divanda işlənən antonimlər də mətnin bədii təsirini artıran leksik vahid kimi mühüm yer tutur.

Aciz dilində antonimlərin işlədilməsində əsas məqsəd hadisələrə qiymət verərkən onlar arasındakı təzadlı fərqləri müəyyən etməkdir.

Aciz şeirlərində rəngarəng antonimləri işlətməklə öz dilinə daha da canlılıq gətirmiş, emosional təsiri artırmış və beləliklə hadisələrin obrazlı şəkildə əks etdirilməsinə nail olmuşdur.

Araşdırmadan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Aciz dilində işlənən antonimlər forma və quruluşlarına görə müxtəlif olduğu kimi üslubi-bədii cəhətdən də bənzərsizdirlər. Aciz əsərdə antonimlərdən bəhrələnməklə maraqlı və rəngarəng üslubi xüsusiyyətlər yaratmışdır.

AYNURA MAMMADOVA **SEMANTICS OF ANTONYMS USED IN AJIZ'S "DIVAN".** **SUMMARY**

Ajiz was one of the poets who wrote and created under the influence of Fuzuli's work in Southern Azerbaijan in the 19th century. Ajiz's vocabulary, language and style of poetry play an important role in the study of the period in which he lived, his way of thinking and poetic technique.

Antonyms are one of the categories that play a certain role in enriching the vocabulary of our language. Some compound words in our language are formed by combining antonyms. The reason for the appearance of antonyms in language is that the world around us is contradictory.

Antonyms used in Divan also occupy an important place as a lexical unit that enhances the artistic effect of the text.

The main purpose of using antonyms in the Ajiz language is to determine the contrasting differences between them when assessing events.

Using colorful antonyms in his poems, Ajiz added liveliness to his language, enhanced the emotional impact and thereby achieved a figurative reflection of events.

As a result of the study, we can conclude that the antonyms used in the Ajiz language are unique in terms of style and art, as well as in their form and structure. Using antonyms in his work, Ajiz created interesting and colorful stylistic features.

АЙНУРА МАМЕДОВА

**СЕМАНТИКА АНТОНИМОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В
«ДИВАНЕ» АДЖИЗА.
РЕЗЮМЕ**

Антонимы — одна из категорий, играющих определенную роль в обогащении словарного запаса нашего языка. Некоторые сложные слова в нашем языке образуются путем соединения антонимов. Причина появления антонимов в языке в том, что окружающий нас мир противоречив.

Антонимы, используемые в Диване Аджиза, занимают важное место и как лексическая единица, повышающая художественный эффект текста.

Аджиз был одним из поэтов, писавших и творивших под влиянием творчества Физули в Южном Азербайджане XIX века. Словарный запас, язык и стиль стихов Аджиза играют важную роль в изучении периода, в котором он жил, его образа мышления и поэтической техники.

Основная цель использования антонимов в языке Аджиза — определение контрастных различий между ними при оценке событий.

Используя в своих стихах красочные антонимы, Аджиз придал живость своему языку, усилил эмоциональное воздействие и тем самым добился образного отражения событий.

В результате исследования можно сделать вывод, что антонимы, используемые в аджизском языке, уникальны с точки зрения стиля и искусства, а также по своей форме и структуре. Используя в своем творчестве антонимы, Аджиз создал интересные и красочные стилистические особенности.

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru Nəsim Göyüşov